

Peer reviewed Journal

Impact Factor: 7.265

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

July 2021 Volume-11 Issue-27

Impact of Environment on Agriculture, Health,
Water Resources, Social Life & Industrial
Development

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

Executive Editors

Dr. M. N. Kolpuke

Principal,

Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga

Executive Editors

Dr. S. S. Patil

Principal,

Maharashtra College of
Pharmacy, Nilanga

Executive Editors

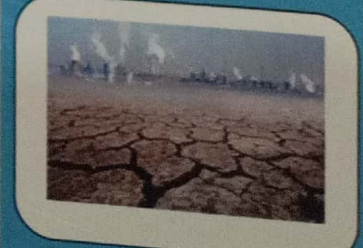
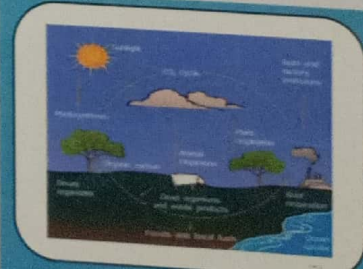
Dr. E. U. Masumdar

Principal,

Azad Mahavidyalaya, Ausa

Co-Editors

Dr. B. N. Paul, Dr. C.J. Kadam, Prof. T. A. Jahagirdar, Dr. Naresh Pinarakar
Dr. C. V. Panchal, Dr. Nisar Syed, Mr. Santosh P Mane

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page
1.	"पर्यावरण संवर्धन काळाची गरज"	
2	वरिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक शिजनविषयक अभिवृत्तीचा चिकित्सक अभ्यास	प्रा. डॉ.अंभुरे एम. डी. 1-3
3	छत्रपती शिवाजी महाराजांची जल व्यवस्थापन पद्धती - एक अभ्यास	श्री सावळे शरद अरुण 4-7
4	दुष्काळ आणि शेतकरी आत्महत्या : विशेष संदर्भ शेतकरी दीर्घकाव्य	Dr. Ladaf S.K 8-10
5	रवींद्र शोभणे यांच्या साहित्यात पडलेले दुष्काळाचे प्रतिबिंब आणि आजचे वास्तव	प्रा डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे 11-13
6	"जलसंबंधित ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि विकास"	प्रा. डॉ. सुनिल भावराव देसले 14-17
7	"भारतीय शेती विकासाचा अभ्यास"	प्रा. डॉ. खिस्ते अंकार बाळकृष्ण 18-20
8	चंद्रगड तालुक्यातील जलव्यवस्थापनाचा इतिहास	डॉ. राजाराम महादेव योरात 21-25
9	लोकसंख्येचा विस्फोट पर्यावरणाच्या -हासाला कारणीभूत	Dr.Madhukar Vithoba Jadhav 26-29
10	पर्यावरण संवर्धन : काळाची गरज	डॉ. कविता मते 30-32
11	कोविड — 19 चा भारतीय अर्थव्यवस्था पर प्रभाव	प्रा. डा. हेमचंद्र दुधगवळी 33-34
12	ग्रामीण विभागातील कृषी विकासाचा चिकित्सक अभ्यास	प्रा. मोरेश्वर भिकाजी शेन्डे 35-38
13	दुष्काळजन्य परिस्थिती चे साहित्यातील चित्रण	डॉ. राजेंद्र तुळशीदास आहिरे 39-42
14	जलव्यवस्थापन काळाची गरज	विकास नामदेव लोडे 43-46
15	चळवळी आणि हिंदू तत्वज्ञान यांची सांस्कृतिक व राजकीय चर्चा करणारा मौलिक ग्रंथ'	डॉ. डी. एम. कदम 47-50
16	पर्यावरण आणि समाज	प्रा. डॉ. हंसराज दत्तात्रय भोसले 51-53
17	जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा - जिल्हा रायगड ही एक सयगड जिल्ह्यातील वचत गटांना प्रोत्साहित करणारी संस्था	प्रा. डॉ. मंगला कडवे 54-56
18	भारतातील कृषि आणि जलसिंचन सुविधांचा आढावा	प्रा. शत्रुघ्न नामदेव लोहकरे, प्रा. डॉ. मनीषा कर्णे 57-59
19	नागपूर शहर में अपशिष्ट जल प्रबंधन; धारणीय विकास की ओर एक पहल	पांचाळ विजय किशनराव 60-62
20	"जल प्रदूषण आणि मानवी आरोग्य"	स्वाती रमेश भोवते, डॉ.अविनाश व. तलमले 63-67
21	शेतकरी आत्महत्या व समाजकार्य कर्त्याची भुमिका	प्रा.डॉ.अनिल निवृत्ती शिंदे 68-72
22	शेतक-यांच्या समस्या आणि शेती विकास एक दिक्षेपणात्मक अध्ययन	डॉ. मनोज श्रीकृष्णराव पवार 73-76
23	चंद्रपूर परिसरातील कोळसा खाणिचा स्थानिक पर्यावरणावर होणारा परिणाम	प्रा.डॉ. प्रशांत रा. देशमुख 77-81
24	पर्यावरण संवर्धनात आदिवासींचे योगदान	अमोल काशीनाथ बावने, मनिषा दूधराम ठवरे 82-84
		प्रा. डॉ.भास्कर गायकवाड 85-88

चळवळी आणि हिंदू तत्वज्ञान यांची सांस्कृतिक व राजकीय चर्चा करणारा मौलिक ग्रंथ'

प्रा. डॉ. हंसराज दत्तात्रय भोसले

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग, महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा

हिंदू, हिंदुत्व आणि हिंदू संघटन एक प्रबोधनात्मक मंथन असा ट्रिपल डेक शीर्षकाचा रा.ना. चव्हाण यांच्या विचारावर साक्षेपी प्रकाश टाकणारा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ रमेश चव्हाण यांनी संपादित केला आहे. रा.ना. चव्हाण यांचा २९/१०/२०१८ ला १०५ वा जन्मदिवस त्यानिमित्ताने रा.ना. चे चिरंजीव रमेश चव्हाण मागच्या पंचवीस वर्षांपासून अतिशय चिकाटीने व मेहनतीने वडिलांच्या जन्मदिनाचे औचित्य साधून त्यांच्या विचारांचे एक-एक पैलू घेऊन ग्रंथ प्रकाशित करित आहेत व आपल्या वडिलांच्या विचारांना अक्षर श्रद्धांजली देत आहेत ही बाब वाड्यामयीन आणि वैचारिक दृष्ट्या फार महत्वाची वाटते. आपल्या वडीलां विषयीचे प्रेम, आदरभाव व्यक्त करणाऱ्यांची संख्या दिवसेंदिवस कमी होत असताना अशा पद्धतीने अक्षर वाड्याच्या माध्यमातून आपल्या वडिलांच्या स्मृती जिवंत ठेवण्याचे कार्य महाराष्ट्रात पहिल्यांदाच रमेश चव्हाण यांच्यासारख्या मुलाच्या माध्यमातून होत असावे. एखाद्याला रा.ना. सारखे वडील लाभणे हे जितके भाग्याचे तितके रा.ना. ना देखील रमेश चव्हाण यांच्या सारखा मुलगा लाभला हे देखील भाग्यच म्हणावे लागेल. १९३३ ते १९९३ या साठ वर्षांच्या प्रदीर्घ कार्यकाळात रा.ना. चव्हाण यांनी सत्यनिष्ठ संशोधकांची परंतु विनम्र अभ्यासकांची तौलनिक भूमिका स्वीकारून सातत्याने भारताच्या सामाजिक, धार्मिक सुधारणांच्या संदर्भात जाणीवपूर्वक मौलिक लेखन केलेले आहे. त्यांचे संकलन करून रमेश चव्हाण यांनी आतापर्यंत सदोतीस ग्रंथांच्या माध्यमातून दहा हजार पृष्ठांचा मजकूर भारतातील विचारवंत, अभ्यासक, वाचकांसाठी उपलब्ध करून दिला आहे. त्यामध्ये ७८० लेखांचे वर्गीकरण करून विषयवार ग्रंथांच्या स्वरूपात प्रकाशित करित आहेत. प्रस्तुत ग्रंथ त्यांचाच एक भाग आहे. या उपरोक्त ट्रिपल डेक शिर्षकांच्या ग्रंथातून रमेश चव्हाण यांनी रा.ना. च्या हिंदू हिंदुत्व आणि हिंदू संघटन अशा विचारांची विभागणी करून ४५ लेखांचे नऊ परिशिष्टांसह साक्षेपी संपादन केलेले आहे. या ग्रंथाला राज्यशास्त्राचे व्यासंगी प्राध्यापक डॉ. अशोक चौसाळकर यांची मिळालेली प्रस्तावना आणि डॉ. प्रकाश पवार यांनी केलेला परामर्श या ग्रंथाचे मूल्य वाढविणारा आहे. २७४ पृष्ठांच्या या ग्रंथातून प्रामुख्याने तीन महत्वाच्या संकल्पनेविषयी रा.ना. च्या मनात जे विचार होते त्यांचा परिचय आजच्या वर्तमान परिस्थितीत समाजाला होणे फार महत्वाचे आहे. प्रस्तुत ग्रंथात उपरोक्त तिन्ही संकल्पना समाजापर्यंत, वाचकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी संपादकांने जे कष्ट घेतले आहेत ते सार्थकी लागतील अशी आशा व्यक्त करण्यास मना जराही शंका वाटत नाही. वाचकांनी हा ग्रंथ का वाचावा यासाठी रा.ना. च्या विचारांचे सूत्र पकडून संपादकांनी काही प्रश्न उपस्थित केलेले आहेत, त्या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी वाचकांनी हा ग्रंथ अवश्य वाचावा असे आव्हानही या निमित्ताने करावेसे वाटते.

रा.ना. च्या विचारांचे वर्गीकरण करतांना त्यांचे संकीर्ण स्वरूपात वाचन करतांना संपादकांच्या मनात बरेच प्रश्न निर्माण झाले. ते प्रश्न या ग्रंथाचे स्वरूप समजून घ्यायला मदत करतात. ते प्रश्न पुढीलप्रमाणे १) धर्माची व्याप्ती व कार्य काय असावे, २) धर्म व त्याचे स्वरूप काळानुरूप बदलले जाते काय, ३) हिंदूची व्याख्या काय, ४) हिंदूत्व म्हणजे नेमके काय, ५) हिंदू धर्माची व्याख्या काय, ६) धर्मरक्षण व संवर्धन म्हणजे काय, ७) हिंदू धर्माचा प्रसार कसा करतात, ८) हिंदू एकता कशासाठी, ९) वर्ण व जाती तशाच ठेऊन समाज एकमेव होऊ शकेल काय, १०) हिंदूचे संघटन व संवर्धन कशाकरिता करायचे, ११) देशभक्ती म्हणजे काय, १२) राष्ट्र म्हणजे काय राष्ट्रक कोण, १३) स्वातंत्र्यानंतर निर्माण झालेले भारतीय संविधान (घटना) नवी मनुस्मृती नव्हे काय, १४) भारतास स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर प्रबोधन चळवळ म्लान का झाली, १५) हिंदूत्व ऐवजी भारतीयत्व असे का म्हणायचे नाही, १६) धर्मचिकित्सा सातत्याने का होत नाही, १७) हिंदू दहशतवाद म्हणजे काय, १८) धर्मनिरपेक्षतेची आचारसंहिता व्यवहार पध्दती का निर्माण होत नाही, १९) वैदिक सनातन धर्म शंकराचार्यांच्या आधीपासूनचा का नंतरचा, २०) हिंदू धर्मात एवढे पंथ, संप्रदाय निर्माण होण्याची कारणे काय असावीत, २१) हिंदूकरण व भारतीयकरण यात फरक काय, २२) धर्मांतरानंतर स्वधर्मात घेण्याचा विधी हिंदू

धर्मात का नव्हता, २३) सिंधू संस्कृती द्रविड संस्कृती, वेदपूर्व संस्कृती, आर्य, आर्यधर्म, आर्यवर्त, सनातन धर्म, आर्य-अनार्य, वैदिक संस्कृती, चार्वाक, सनातन धर्म, ईश्वरवादी-निरिेश्वरवादी, जैन धर्म, बौद्ध धर्म, शैव, वैष्णव पंथ, नागपंथ, वारकरी संप्रदाय, धारकरी संप्रदाय (रामदास), कबीरपंथ, सुफीपंथ, शीखधर्म, ब्राह्मसमाज, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज, हे सारे हिंदूत येतात. तर हिंदू धर्म जो सा-या समन्वयाने व रूढीपरंपरेने दिसतो तो ग्राह्य मानायचा का, २४) मूर्तिपुजा केंव्हा सुरु झाली, २५) आपली मूळ संस्कृती स्त्रीप्रधान होती ती पुरुषप्रधान केंव्हा झाली. २६) धर्मावर, जातीवर आधारित राजकीय पक्षांवर बंदी घालावी का, २७) हिंदू संघटन करण्यास मुसलमान द्वेष करणे हा उपाय होऊ शकतो काय, २८) संघाच्या हिंदू संघटनेच्या कल्पनेत व्यापक सामाजिक आशय प्राप्त होणे आवश्यक आहे. असे संघास वाटते काय, २९) संघ समजण्यास अवघड आहे असे का वाटते, ३०) एकचालकानुवर्तित्वाची पध्दत संघाला संघात अर्धलष्करी स्वरूप देण्याच्या उद्देशाने आहे काय, आर.एम.एम. ला संघटना व संवर्धन करावयचे तो सनातनी धर्म व सनातन संस्कृती नेमकी कोणती, अल्पसंख्यांकाच्या समस्या कोणत्या? इत्यादी महत्वपूर्ण प्रश्न निर्माण करून रमेश चव्हाण यांनी वाचकांना ग्रंथाचे आकलन होण्यास ग्रंथाचे स्वरूप समजून घेण्यास महत्वाचे दिशादिगदर्शन केले आहे. त्यामुळे उपरोक्त प्रश्नांची उत्तरे मिळविण्यासाठी प्रस्तुत ग्रंथ मुळपासून वाचकानी वाचला पाहिजे. शिवाय हे प्रश्न केवळ रमेश चव्हाण यांच्याच मनातील आहेत असे नाही, तर या देशातील बहुसंख्यांक बहुजनांच्या मनात कित्येक वर्षांपासून पडलेले आहेत. त्यामुळे, 'हिंदू, हिंदुत्व व हिंदू संघटन' या संकल्पना समजून घेण्यासाठी हा ग्रंथ फार मौलिक ठरणार आहे.

रा.ना. चव्हाण यांनी या प्रश्नांची उत्तरे आपल्या समकालात दिलेली आहेत. त्यांचा साहित्य, समाज, संस्कृती, वरोवरच धर्म व राजकारणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन, समन्वयवादी व सुधारणावादी होता. आजच्या काळात त्यांची विचारधारा समाज आणि देशाला पुढे घेऊन जाणारी आहे. त्यासाठी रा.ना. चव्हाण यांचे समग्र चिंतन रमेश चव्हाण यांनी प्रस्तुत ग्रंथाच्या रूपाने समाजासमोर ठेवले आहे.

रा.ना. चव्हाण हे समकालीन हिंदू धर्म आणि हिंदूत्वाचे राजकारण यांचे साक्षेपी अभ्यासक व सत्यशोधकी विचारवंत होते. १९ व्या शतकात ज्या कांही चळवळी झाल्या त्या हिंदू धर्मात सुधारणा घडवून आणण्यासाठीच सुरु झाल्या होत्या. हिंदू धर्म सुधारणांचा पुरस्कार करणा-या या चळवळींनी सर्वसमावेशक व धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रवादाचा पुरस्कार केला. राजा राममोहन रॉय, न्यायमूर्ति रानडे, महात्मा फुले, आणि लोकमान्य टिळक हे सुध्दा धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रवादाचे पुरस्कर्ते होते.

भारतात हिंदूत्व संकल्पना कशी आकारला आली, हिंदू संघटनेची गरज का भासली याचे डॉ. अशोक चौसाळकरांनी ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत संक्षेपाने पण महत्वपूर्ण विश्लेषण केले आहे. धर्म सुधारणांच्या चळवळीवरोवरच हिंदूत्वाच्या चळवळीचा मुख्य उद्देश धर्मसुधारणा हा नसून हिंदू धर्माच्या राजकीय हितांचे संरक्षण करणे हा होता. जातिसंस्थेमुळे सर्वार्थाने विस्कळीत झालेल्या हिंदू समाजाला संघटनेची आवश्यकता आहे. हे रा.नां. नी केलेले विश्लेषण अतिशय विवेकपूर्ण असल्याचे डॉ. अशोक चौसाळकर प्रस्तावनेमध्ये नमूद करतात. व हिंदूत्वाच्या आक्रमक राजकारणास पहिल्यांदा पंजावमध्ये सुरुवात झाल्याचे सांगून प्रथम लाला हरदयाल आणि भाई परमानंद यांनी हिंदूत्ववादाचा पुरस्कार केला. नंतर सावरकरांनी हिंदूत्व हा ग्रंथ लिहून पूर्ण केला, तर डॉ. हेडगेवार यांनी १९२५ मध्ये राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना केली. त्यामागे हिंदूच्या हिताचे संघटन व हिंदूत्व विचार हाच खरा राष्ट्रवाद असून त्याचा प्रचार-प्रसार करणे ही त्यामागची प्रेरणा असल्याचे सांगतात. ही सर्व पार्श्वभूमी लक्षात घेतली तर प्रस्तुत ग्रंथात रा.ना. चव्हाणांनी हिंदू धर्मासंबंधी, हिंदूत्वासंबंधी व हिंदू संघटनांसंबंधी वेगवेगळ्या काळात, वेगवेगळ्या नियत कालिकांसाठी जे लेखन केलेले होते, त्याचे स्वरूप समजण्यास मदत होते. या ग्रंथातील मुख्य प्रतिपादन हिंदू धर्म, त्याचे स्वरूप व त्यात करावयाच्या सुधारणा यासंबंधी आहे. हिंदू धर्माच्या स्वरूपात सुधारणा होणार नाही अशी खात्री वाटून अनेक लोकांनी धर्मांतर केले. त्याबाबतीत रा.ना. चव्हाण यांनी लिहिले आहे. डॉ. आंबेडकर यांचे धर्मांतर नोंद करण्यासरखे ठरले आणि त्यांनी केलेल्या धर्मांतरास रा.नां.नी पाठिंबा दिला. पण धर्मांतर करण्यापेक्षा स्वलोकात व स्वाचारात राहून चिकाटीने धर्मसुधारणा करावी हे आगरकरांचे मतही त्यांना मान्य होते.

सत्यशोधक आणि ब्राह्मणेत्तर चळवळीतील अभ्यासकांपेक्षा वेगळी व जास्त उदार अशी मांडणी रा.नां.नी रामदासाच्या कार्याबाबत केली. समर्थांचे सामर्थ्य, हिंदूत्वे एकत्व (पृ. १५-३९) राजा राममोहन रॉय, विवेकानंद, अरविंद, टिळक व महात्मा गांधी यांनी एकेश्वर वादाऐवजी अद्वैत तत्वज्ञानाचा पुरस्कार केला, तर ज्योतीबांनी मानवी हक्क व रानड्यांनी नागरीकत्वाची कर्तव्ये महत्वाची मानली. आधुनिक काळातील धर्मचिकित्सा ही या अंगाने झाली. रा.ना. हे त्यांचे सहृदय भाष्यकार होते. या दृष्टीने प्रस्तुत ग्रंथातील रा.नां.चे विश्वहिंदू धर्म व सांप्रदायिकता, बुद्ध आणि शंकराचार्य (पृ. ३७-४३) हे लेख भारतीय संस्कृती व तत्वज्ञानाचे विवेचन करणारे आहेत.

राजकारणात धर्माचा वापर करणारे लोक धर्माचे पुरस्कर्ते नसतात. त्यांना धर्माचा वापर सत्ता मिळविण्यासाठी करायचा असतो. त्यामुळे राजकारणात धर्माचे स्वरूप तामसी बनते. सावरकरांच्या हिंदू महासभेप्रमाणे १९२५ मध्ये संघाची (आर.एस.एस.) ची स्थापना होऊन संघ हिंदूत्वाचा पुरस्कार करित होता. यावर रा.नां. नी आठ लेख लिहिले असून त्यापैकी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ व हिंदू धर्म समाज (पृ. १७५ ते १९०) आर.एस.एस. एक चिकित्सा (पृ. १६१-१६६) हे दोन लेख महत्त्वपूर्ण आहेत.

एकूण प्रस्तुत ग्रंथाचे स्वरूप पाहता मागच्या २५ ते ३० वर्षांपासून सर्वसामान्य लोकांनी हिंदूचा लावलेला अर्थ रा.नां.नी त्यांच्या समकाळातच स्पष्ट केला आहे. त्याबरोबरच त्यांनी त्या काळातील सुधारणा चळवळी, दलितमुक्ती चळवळी, स्त्री मुक्ती चळवळी, हिंदूत्व चळवळ, धर्मांतर चळवळ, आस्तिक धार्मिक चळवळ, वारकरी चळवळ, इत्यादी चळवळींचे ते माझेपी अभ्यासक असल्याने त्यांचेही विवेचन या ग्रंथात पहावयास मिळते. त्यामुळे हा ग्रंथ चळवळी आणि हिंदू तत्वज्ञान यांची एकत्र चर्चा करणारे राजकीय विचार आणि चळवळ केंद्रित आहे हे डॉ. प्रकाश पवार यांनी केलेला प्रस्तुत ग्रंथाचा परामर्श हा वस्तुस्थितीदर्शक आहे. पृ. ३६

सत्तरच्या नंतर समाजात विविध बुवा व महाराज यांची वाढ झाली. त्यामध्ये रा.नां.ना खरा हिंदू धर्म दिसत नाही. बाबा व महाराज यांचे प्रस्त समाजात वाढले. सार्वजनिक संस्था, सहकार चळवळ, राजकीय नेतृत्व यांच्या भोवती बुवा-बाबांचे कुंपणे तयार झाली या पार्श्वभूमीवर रा.नां.नी बुवा-बाबांच्या हिंदूत्वाला विरोध केला. यामागे अंधश्रद्धा व हिंदू यांचा संबंध तोडण्याचा प्रयत्न रा.नां. चा होता असा परामर्श डॉ. प्रकाश पवार घेतात ते अतिशय तर्कशुद्ध आहे. रा.ना. चव्हाण यांचे बहुविध व्यक्तिमत्व आणि त्यांचे आंतरविद्याशाखीय विचार आजच्या पिढीला कळावेत म्हणून रमेश चव्हाण यांनी त्यांच्या वडिलांच्या १०५ व्या स्मृतिदिनाचे औचित्य साधून प्रस्तुत हिंदू, हिंदूत्व आणि हिंदू संघटन : एक प्रबोधनात्मक मंथन या वृहत् ग्रंथाची निर्मिती केली, ती कौतुकास्पद बाब आहे. भविष्यात या ग्रंथाला वैचारिक संदर्भ मुल्ये प्राप्त होईल असा आशावाद व्यक्त करून रमेश चव्हाण व त्यांच्या सर्व कुटुंबियांचे मनस्वी आभिनंदन करून थांबतो.